

ROZDZIAŁ I.

MEHEMMED EMIN RESULZADE.
KSZTAŁTOWANIE SIĘ POSTACI POLITYKA

Na początku XIX wieku terytorium regionu Azerbejdżan zostało podzielone pomiędzy Rosję i Iran. Północny Azerbejdżan stał się częścią chrześcijańskiego Imperium Rosyjskiego, co miało bardzo duży wpływ na kształtowanie się inteligencji⁹ azerbejdżańskiej, która na wzór rosyjskiej tworzyła wspólnotę ludzi wykształconych, charakteryzujących się odpowiedzialnością za przyszłość swojego kraju, jego modernizację, edukację i w ostatecznym rozrachunku określenie własnej tożsamości kulturowej¹⁰.

Pod koniec XIX wieku miasto Baku przeżywało boom naftowy przyciągający wielu kapitalistów – nafiarczy różnych narodowości. Ze wszystkich stron świata napływali do Baku ludzie w poszukiwaniu fortuny¹¹. Ludność miasta rosła w niespotykanym tempie, wyższym niż w Nowym Jorku czy Paryżu. Pojawili się i rośli w siłę muzułmańscy przedsiębiorcy.

---

9 Pojęcie „inteligencja” w kontekście rosyjskim nie oznacza wyłącznie ludzi o wyższym wykształceniu, żyjących z pracy umysłowej (ang. *Intellectuals*). W tekstach zachodnich autorów dotyczących Rosji traktuje się to pojęcie jako ściśle rosyjskie i przekazuje w brzmieniu oryginalnym – *intelligentsia*. W przedrewolucyjnej Rosji inteligencją nazywano grupę społeczną, do której należeli wykształceni na wzór zachodni przedstawiciele różnych zawodów i opcji politycznych, przeświadczeni, że mają misję oświatową i są odpowiedzialni za los swego społeczeństwa. Cechowało ich duże zaangażowanie i aktywność w życiu politycznym i intelektualnym swego narodu. Ponieważ w Imperium Rosyjskim, szczególnie na jego peryferiach, przyczynę zacofania widziano w samodzierżawiu, inteligencja nawołując do reform, krytykowała władzę, tworząc wolnomyślicielską opozycję. Stąd rosyjska inteligencja kojarzy się z myślą liberalną, demokratyczną. O przynależności do tej grupy decydował nie tyle intelektualny poziom osoby, ile jej stopień społecznej aktywności. O historii powstania tego pojęcia w myśli rosyjskiej oraz jej znaczeniu patrz: M. Malia, *What is the intelligentsia*, [w:] R. Pipes (red.), *The Russian Intelligentsia*, New York 1961, s. 1–18; A.P. Pollad, *The Russian Intelligentsia: The Mind of Russia*, „California Slavic Studies”, t. 3, 1964, s. 1–32.

10 T. Svientakhovski, *Russkoie pravlenie, modernizatorskie elity i stanovlenie idientichnosti v Azierbajdzhanie*, [w:] D. Furman (red.) *Azierbajdzhan i Rossiia: obshchiestva i gosudarstva*, Moskva 2001, s. 12.

11 C. Leeuw, *Azerbaijan: a quest for identity. A short history*, New York 2000, s. 100.

Reprezentujący miejscową ludność azerbejdżańscy milionerzy naftowi szczerze przekazywali środki na cele publiczne. W mieście pojawiały się wzorowane na europejskiej architekturze wille, budynki teatru, opery, szkoły dla kobiet. Pojawiła się grupa dobrze wykształconych młodych ludzi, którzy aktywnie uczestniczyli w życiu publicznym kraju. Azerbejdżańscy magnaci przemysłowi wspomagali nie tylko miejscowych dziennikarzy, lecz również finansowali pisma wydawane w Imperium Rosyjskim przez muzułmańską inteligencję¹².

Baku było miastem kontrastów, miejscem, gdzie obok niesłychanego bogactwa pojawiała się i skrajna nędza. Z jednej strony – bogate dzielnice z wielopiętrowymi pałacami, których fasady wychodziły na centralne ulice. Z drugiej – rzesza biednych robotników zajmujących się najcięższymi i słabo płatnymi pracami. W takich warunkach wykształciła się nowa grupa społeczna – proletariatus. W zróżnicowanym klasowo mieście łatwo popularność zdobywały idee marksistowskie. Baku stało się atrakcyjnym miejscem dla socjalistów z innych części Imperium szukających nowych doświadczeń i pieniędzy na realizację swoich celów politycznych.

Wybudowanie sieci linii kolejowych w Rosji ułatwiło zbliżenie inteligencji muzułmańskiej zarówno wewnątrz kraju, jak i z Turcją, co miało duży wpływ na integrację ludów muzułmańskich i ruch islamskiego modernizmu w Rosji, tzw. *dżadidyizmu*. Reformiści muzułmańscy działali na rzecz edukacji muzułmańskiej ludności Rosji oraz polepszenia jej statusu politycznego, zrównania w prawach z chrześcijanami. Obóz reformistów był wyraźnie podzielony na dwie grupy: liberałów i socjalistów (rewolucjonistów). Liberałowie muzułmańscy współpracowali z rosyjską Partią Konstytucyjno-Demokratyczną, *kadetami*, którzy proponowali stopniowe reformy. Byli przekonani, że demokratycznymi metodami, poprzez wprowadzenie konstytucji, uda im się wywalczyć równe prawa dla współwyznawców. Rewolucjoniści azerbejdżańscy z kolei współpracowali z miejscowym oddziałem Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (SDPRR), dążyli do obalenia caratu i budowy nowej demokratycznej Rosji, uznającej równość wszystkich obywateli i narodowości.

Przełomowym momentem w życiu nierosyjskiej ludności Imperium Romanowów była przegrana Rosji w wojnie rosyjsko-japońskiej w latach 1904–1905. Całkowita klęska w kampanii na Dalekim Wschodzie obnażyła słabość Rosji i uświadomiła nierosyjskiej ludności, że carat nie jest niepokonany. Japonia stała się symbolem nowych zmian dla ludów Wschodu. Młode pokolenie azerbejdżańskiej inteligencji uwierzywszy we własne siły, zaczęło tworzyć organizacje oraz partie polityczne o radykalnie

12 A.L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, op. cit., s. 33–34; T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998, s. 35–36.

antyrosyjskim charakterze. Wśród nich był Mehemed Emin Resulzade, postać, z którą w przyszłości będzie się kojarzyło kształtowanie ruchu narodowyzwolenczego Azerbejdżanu, wielki ideolog, przywódca partii *Musawat*, pierwszy marszałek Rady Narodowej Republiki Azerbejdżanu¹³, publicysta, sztandarowy przedstawiciel azerbejdżańskiej inteligencji początku XX wieku.

---

13 Oficjalna nazwa republiki w dokumentach z tamtych czasów to *Azərbaycan Cümhuriyyəti* (Republika Azerbejdżanu). Współczesna historiografia stosuje nazwę Demokratyczna Republika Azerbejdżanu, co ma podkreślać demokratyczny i narodowy charakter pierwszej republiki i wyraźnie oddzielić ją od Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

IL. 2. Młody Resulzade. Remastering: Tural Huseyn (@renglenmistarix)

MŁODOŚĆ. POCZĄTEK DZIAŁALNOŚCI PUBLICYSTYCZNEJ (1884–1909)

O latach młodości Mehemmeda Emina Resulzadego wiemy niewiele. Urodził się 31 stycznia 1884 roku w bakijskiej wiosce Nowchany. Pochodził z tradycyjnej, religijnej rodziny. Jego ojciec Hadży Molla Alekper był mułłą, szyickim duchownym. Z rodzinnej tradycji Resulzade wyniósł nie tylko znajomość języka perskiego, lecz i dużą pobożność. W jednym z artykułów tak wspomina swoje dzieciństwo:

Pamiętam. Często chodziłem do meczetu. W wieku, w którym według *szari-jatu* [prawo islamu – S.K.] nie musiałem jeszcze odprawiać *namazu* [modlitwy – S.K.] w przeciwieństwie do wielu brodatych [autor ma na myśli duchowieństwo – S.K.], którym niejeden *namaz* przepadł, byłem bardzo chętny do wykonywania modlitw. Nocami w czasie Ramadanu¹⁴ chodziłem do meczetu i modliłem się do świtu. Meczet był moim umiłowanym miejscem. Tak samo jak kiedyś z dużym entuzjazmem chodziłem do szkoły, później do warsztatu, z tym samym entuzjazmem chodziłem do meczetu¹⁵.

Mimo, że Resulzade pochodził z tradycyjnej szyickiej rodziny, ojciec skierował go do tak zwanej *szkoły rosyjsko-tatarskiej*¹⁶. Po jej ukończeniu kontynuował naukę w Bakijskiej Szkole Technicznej, której – prawdopodobnie z przyczyn materialnych – nie udało mu się ukończyć. Niektórzy rówieśnicy Mehemmeda Emina wyjeżdżali na studia do Moskwy, Petersburga bądź na uniwersytety w miastach Europy. Przyczyną, dla której

---

14 Ramadan – dziewiąty miesiąc muzułmańskiego kalendarza księżycowego, podczas którego została objawiona święta księga Koran.

15 M.Ə. Rəsulzadə, *Oxşama. Məhərrəm münasibətilə*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri*, II cild, *op. cit.*, s. 272 (po raz pierwszy opublikowano w: „İqbal”, nr 509, 19 listopada 1913).

16 *Rosyjsko-tatarskie szkoły*, inaczej *rosyjsko-muzułmańskie szkoły*, w odróżnieniu od *medrese*, gdzie głównie uczono języków wschodnich oraz katechizmu, uczyły rosyjskiego oraz nauk świeckich. Założycielem szkoły, do której chodził M.E. Resulzade był jeden z przedstawicieli azerbejdżańskiego *džadidyzmu* czyli ruchu na rzecz nowych sekularnych szkół, był społecznik Sultān Madżyd Ganizade.

Resulzade nie kontynuował nauki za granicą, była prawdopodobnie nie tylko zła sytuacja materialna rodziny, ale również bardzo wczesne zaangażowanie w wir wydarzeń politycznych. Dało to znać o sobie później, w życiu politycznym Resulzadego. Tym, co odróżniało go od kolegów, którzy władali językami zachodnimi, mieli zachodnie wykształcenie i siłą rzeczy lepiej poznali demokratyczne wartości Europy, była lepsza orientacja w sytuacji wewnętrznej kraju. Młody człowiek wyjeżdżając na Zachód krytycznie patrzył na stan rozwoju swojego narodu. Pomiędzy nim, a jego rodakami powstawała przepaść kulturowa. To powodowało, że część przedstawicieli inteligencji była oderwana od rzeczywistości własnego narodu. Resulzade zmieniał się mentalnie wraz ze swoim otoczeniem. To, moim zdaniem, jest główną przyczyną tego, że właśnie on był tak mocno utożsamiany z ruchem narodowym Azerbejdżanu.

Już jako młody człowiek, Resulzade zaczął zajmować się polityką. Rodziło w nim bunt nierówne traktowanie muzułmanów, przeciwstawiał się też rusyfikacyjnej polityce caratu. Uważał, że muzułmanie w Rosji zawsze byli traktowani jako „obywatele drugiej kategorii”¹⁷. W 1903 roku założył tajną organizację młodzieżową uczniów szkół rosyjskich sprzeciwiających się rusyfikacji i popularyzującą język azerbejdżański, którego w tych szkołach nie uczono. Organizacja zajmowała się również propagowaniem azerbejdżańskich utworów literackich oraz agitacją przeciwko panującemu reżymowi caratu. Widząc rosnące wpływy rosyjskich socjalistów wśród robotników rafinerii bakijskich, Resulzade wraz z kolegami rozpoczął pracę propagandową wśród robotników muzułmańskich. Drukowali ulotki o rewolucyjnej treści, roznosili je po różnych zakładach oraz rozpowszechniali socjalistyczne idee na spotkaniach z robotnikami¹⁸.

W okresie napięcia przedrewolucyjnego, Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (SDPRR) aktywnie działała wśród robotników zakładów naftowych w Baku. Rosyjscy socjaliści mieli swój oddział w mieście. Jednak nie docierali do muzułmańskich robotników, kierując propagandę głównie do Rosjan i Ormian. Tę niszę wypełnili muzułmańscy socjaliści, między innymi Resulzade. W 1904 roku powstała *Muzułmańska Socjaldemokratyczna Partia „Hummat”* (*Hümmət* – energia). Wśród założycieli i aktywnych działaczy partii byli członkowie SDPRR, Meszadi Azizbekov i Sultan Madżyd Afandiyev. Mimo współpracy pomiędzy tymi dwiema organizacjami, nie doszło do ich zjednoczenia. Ciekawym faktem jest to, że późniejsi narodowcy – założyciele partii *Musawat* (*Müsavat*) – wywodzili się właśnie z tej grupy. Historyk Tadeusz Świętochowski podaje ciekawą paralelę pomiędzy *Hummatem* i polskim PPS-em. Píše on, że

---

17 M.E. Resul-zade, *Azerbejdżan w walce o niepodległość*, Warszawa 1938, s. 45.

18 M.E. Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin’le ihtilal hatıraları*, İstanbul 1997, s. 16.

azerbejdżańska socjalistyczna partia z natury swojej była bardziej bliższa PPS-owi, niż SDPRR, „z czasem także posługiwali się podobną terminologią: „narodowy język”, „narodowy komunizm” nawet „narodowy islam (...)”¹⁹. Resulzade później tak opisał rewolucjonistów azerbejdżańskich:

Kadry młodzieży rewolucyjnie nastrojonej, dotąd sympatyzującej z rosyjskimi ruchami rewolucyjnymi, w 1905 roku poszły swoją drogą, drogą własnego rewolucyjnego nacjonalizmu [podkr. w oryginale – S.K.]²⁰.

Hummat wydawał w latach 1904–05 podziemną gazetę o tej samej nazwie²¹. *Hummatyści* zdążyli wydać jedynie pięć numerów czasopisma. W lutym 1905 roku policja zamknęła gazetę, uznając ją za politycznie szkodliwą. Niestety, nie zachowały się jej egzemplarze. Resulzade we wspomnieniach wydanych w 1954 roku pisał o „Hummat” jako o pierwszej partyjnej gazecie w Azerbejdżanie²². W grudniu 1906 roku *hummatyści* przenieśli się do nowo powstałej gazety „Tekamül” (az. Təkamül – ewolucja).

Resulzade na początku swojej kariery przenosił problemy etniczne na płaszczyznę walki klasowej. Uważał ciemnienie jednego narodu przez inny za efekt kapitalizmu, podobnie jak skutkiem kapitalizmu było według niego podporządkowanie i ciemnienie jednej warstwy społecznej przez inną²³. W przeciwieństwie do swoich kolegów dziennikarzy, którzy uważali, że trzeba zakładać własne organizacje, Resulzade walkę rozpatrywał we współpracy z innymi narodami argumentując, że muzułmanów-dziennikarzy jest niewiele i trudno tylko z nimi stworzyć silne komórki. Twierdził: „...powinniśmy być sojusznikami innych, ponieważ mamy wspólne żądania”²⁴. Współpraca muzułmańskich socjalistów z rosyjskimi wynikała ze zbieżności celów i wspólnego elektoratu. Poza tym, nierosyjskich socjalistów kusiły hasła rosyjskich kolegów, głoszących równość wszystkich obywateli, niezależnie od różnic etnicznych, rasowych bądź religijnych.

Nasuwa się tutaj porównanie z Józefem Piłsudskim, który tak wspominał swoje młodzieńcze lata:

---

19 T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006, s. 51.

20 M.E. Resul-zade, *Azerbejdżan w walce...*, *op. cit.*, s. 60.

21 3 czerwca 1917 r. „Hummat” jako organ partii wznowił druk. Jednak w tym okresie Resulzade był poza partią i redakcją gazety. Redaktorem został azerbejdżański socjalista Nariman Narimanow (Nəriman Nərimanov).

22 M.E. Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin...*, *op. cit.*, s. 16.

23 M.Ə. Rəsulzadə, *Millet Meselesi*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, *op. cit.*, s. 73–75 (po raz pierwszy opublikowano w: „Təkamül”, nr 1, 16 grudnia 1906).

24 M.Ə. Rəsulzadə, *Hürriyəti mətbuat. Müsəlman mürəttiblərinə dair*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, *op. cit.*, s. 77–78 (po raz pierwszy opublikowano w: „Təkamül”, nr 1, 16 grudnia 1906).

(...) W owe czasy głośną była na całym świecie walka „Narodnej Woli” rosyjskiej z caratem. (...) W tym właśnie czasie przyszła socjalistyczna moda. Moda dla nas Wilnian szła ze wschodu, z Petersburga... Petersburski socjalizm... dawał mi pewną nić przewodnią, pewien światopogląd²⁵.

Na gruncie współpracy Resulzadego z bolszewikami doszło do znajomości z człowiekiem, który zostawił trwały ślad w jego życiu – Józefem Stalinem. W 1954 roku Mehemmed Emin Bej wydał w Turcji szereg artykułów, wspomnień o Stalinie i o pierwszych latach emigracji. We wstępie autor pisze, że to są wspomnienia człowieka, który żył i działał w tej samej epoce, należał do tego samego pokolenia, co Stalin i w pewnym okresie w określonych warunkach przyszło mu współpracować z przyszłym „promokiem komunizmu”. Z tego źródła dowiadujemy się, jak doszło do znajomości i jak wyglądała współpraca pomiędzy ludźmi, którzy po paru latach stanęli po przeciwnych stronach barykady.

Resulzade poznał Stalina podczas działalności propagandowej, którą prowadził w organizacji „Syndykat Pracowników Bakijskiego Przemysłu Naftowego”. Ta oficjalna organizacja działała na rzecz obrony praw robotników, skupiała się na ich ekonomicznych potrzebach. Była swego rodzaju związkiem zawodowym. Brat stryjeczny Mehemmeda Emina, Mehemmed Ali Resulzade (Məhəmməd Əli Rəsulzadə, inna wersja nazwiska Rəsuloğlu), który *nota bene* pozostał jego najbliższym współpracownikiem przez całe życie, pełnił funkcje sekretarza w Syndykacie. Pod osłoną tej organizacji, bracia wraz z innymi mużułmańskimi socjalistami prowadzili podziemną działalność przeciwko caratowi. Pewnego dnia, jak relacjonuje Resulzade, brat stryjeczny przekazał mu informację, że *Koba*²⁶ chce się z nimi spotkać. Spotkali się w roboczej dzielnicy Balachany w lokalu należącym do robotników zakładu.

(...) stał przed nami słabowity, wątły człowiek nieco wyższy od średniego wzrostu²⁷. Zwróciłem uwagę na zniszczoną ospą twarz. Z poważną miną uśmiechał się. Naturalnie i swobodnie przywitał nas. Mówił po rosyjsku z silnym gruzińskim akcentem. Po zwykłym wstępie, rozmowa przeszła na kwestie polityczne i socjalne²⁸.

25 Cytat za T. Schaetzel, *Prace Józefa Piłsudskiego w latach 1892–1901*, „Niepodległość”, Londyn 1951, t. III, s. 15.

26 Przydomek Józefa Dżugaszwili, którym Stalin posługiwał się na Kaukazie.

27 Mehemmed Emin Resulzade nie był wysoki, miał 170 cm wzrostu. Dlatego prawdopodobnie wydawało mu się, że Stalin był wyższy.

28 M.E. Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin...*, *op. cit.*, s. 20.

Dalej Resulzade opisuje burzliwe przedrewolucyjne czasy w Baku w 1905 roku, kiedy miasto było świadkiem strajków, demonstracji politycznych, zabójstw, ulicznych zamieszek. W jeden z takich dni spotkali się w nocy czołowi socjaliści. Resulzade na tym spotkaniu reprezentował organ miejscowych socjalistów, gazetę „Tekamul”. Dyskusja toczyła się wokół rozłamu obozu socjalistów rosyjskich na bolszewików i mienszewików. Opcję bolszewików prezentował Stalin, racji mienszewików zaś bronił Andrzej Wyszyński, późniejszy słynny krwawy prokurator.

Obrady [prowadzone – S.K.] były w języku rosyjskim. Mój rosyjski, podobnie jak u wielu nie-Rosjan, nie był doskonały. Robiłem błędy gramatyczne i stylistyczne. W myśl taktyki narodowego ruchu opozycyjnego, który przedstawiałem na obradach, wygłosiłem wypowiedź, która preferowała uderzającą w korzenie caratu wizję bolszewików. Ówczesny mienszewik Wyszyński, nie będąc w stanie tego znieść, z aluzją zadrwił z mojego sposobu mówienia:

– Język towarzysza nie jest literacki.

Koba natychmiast skontrował:

– Proszę, towarzyszu Wyszyński, wyjdź powiedz coś po turkijsku, azerbejdzańsku, zobaczmy, kto bardziej literacko mówi²⁹.

Kolejny przykład wspomnień Resulzadego o Stalinie z lat młodości dotyczy historii artykułu napisanego dla gazety „Gudok” (Gwizdek), organu wspomnianego wyżej syndykatu robotników przemysłowych. Resulzade wspomina, iż jej redakcja, podobnie, jak wiele innych ówczesnych gazet, miała dwa oblicza. Pierwsze, oficjalne – redaktor i dziennikarze pracowali za przyzwoleniem władz. Równoległy, podziemny personel działał w konspiracji. Muzułmańska inteligencja bardzo przejęła się turecką rewolucją 1908 roku. Zarówno socjaliści, jak i liberałowie, z wielką nadzieją patrzyli na zmiany w Turcji, kibicowali im. Wydarzenia znad Bosforu przyciągały uwagę miejscowych gazet. Stalin chciał, aby „Gudok” również poświęcił tym wydarzeniom miejsce na swoich łamach. Poprosił o to Resulzadego, który chętnie się zgodził i po paru dniach przyniósł do podziemnej redakcji gotowy artykuł. Spotkali się w budce szewca, w jej tylnej części odgradzonej zasłoną. Po przeczytaniu artykułu zaczęła się dyskusja. Resulzade został zaatakowany za wychwalanie „burżuazyjnej” rewolucji. Jeden z działaczy ostro sprzeciwił się drukowaniu artykułu:

Krytykujemy swoją burżuazję, nawet ją tępimy. A w artykule Resulzadego turecka rewolucja burżuazyjna jest chwalona. Dlaczego mamy idealizować to, co u nas nie jest mile widziane?

---

29 *Ibidem*, s. 20–21.

Stalin ponownie stanął w obronie Mehemmeda Emina, zwracając uwagę koledze na to, iż warunki tureckie i rosyjskie są zupełnie inne, zjawisko, które w Rosji jest uznawane za reakcyjność, w Turcji stanowi element postępu. Artykuł został wydrukowany.

Przytoczony fragment, a także kilka innych ciekawych wątków wspomnień, oddają obraz tamtych czasów, pokazują na czym polegała współpraca Resulzadego ze Stalinem. Przykłady te świadczą o zręcznej polityce narodowej bolszewików, przynajmniej na początku ich kariery, kiedy zależało im na poparciu miejscowych reformatorów.

W omawianym okresie Resulzade współpracował z gazetami Szergi-Rus (az. Şərqi-Rus – Wschodnia Rosja), Devet-Gocz (az. Dəvət-Qoç – Zaproszenie), Taraggi (az. Tərəqqi – Postęp), Joldasz (az. Yoldaş – Towarzysz) oraz czasopismami Fujuzat (az. Füyuzat – Obfitość, dobrobyt) oraz Wolna (ros. Volna – Fala).

Jak już wspomniano, Resulzade był dziennikarzem o lewicowych, socjalistycznych poglądach. Dlatego jednym z głównych tematów, którymi się zajmował w publikacjach z lat 1903–1911, była walka klasowa. W jacobinowski sposób, radykalnie wypowiadał się w kwestii niesprawiedliwości społecznej, której główną przyczynę widział w systemie kapitalistycznym. Dlatego dowodził, że droga do wolności i szczęścia ludzi prowadzi przez wykorzenienie tego systemu. Zburzenie kapitalizmu oznaczało w jego pojmowaniu obalenie caratu, który z założenia był złem, ponieważ jego podstawą było wykorzystywanie jednej klasy przez drugą. Resulzade całą nadzieję pokładał w budzącym się proletariacie, który w charakterystyczny dla marksistów sposób idealizował.

Resulzade wygłaszał socjalistyczne poglądy w duchu muzułmańskiego inteligenta, godząc idee socjalizmu z szyizmem. Ten aspekt różnił go od tych socjalistów, którzy poszli drogą narodowego komunizmu i panaceum na zacofanie muzułmańskich społeczeństw szukali w europeizacji życia kulturowego, obarczając całą winą za zacofanie tradycyjny model życia muzułmanów. Natomiast Resulzade w swoich artykułach odwoływał się do autorytetu Koranu i wartości szyickich, cytując świętą księgę oraz Alego³⁰, nawet w sprawach pozareligijnych. Obok artykułów o charakterze politycznym, pisał apele społeczne: „Nie uczyć się picia alkoholu!”³¹. I to było prawdopodobnie przyczyną jego sukcesu. Przykładem dostosowania

30 Kuzyn i zięć proroka. Jego stronnicy uważali go za jedyne prawowitego przywódcę duchowego po Mahomecie. Ali sprawował władzę jedynie przez cztery lata, został zamordowany. Jego syn Husajn poległ w bitwie na pustyni pod Karbalą w walce z przeciwnikami politycznymi. Ali i jego rodzina są przedmiotem kultu męczeństwa dla szyitów, są jednocześnie największymi autorytetami duchowymi po Mahomecie.

31 M.Ə. Rəsulzadə, *Araq içməyiniz*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, op. cit., s. 69 (po raz pierwszy opublikowano w: „İrşad”, nr 272, 26 listopada 1906).

propagandy socjalistycznej do życia tradycyjnego był jego artykuł o ośmiodzinnym dniu pracy. Broniąc ośmiodzinnego dnia pracy odwoływał się do tradycyjnych układów w rodzinie.

Poza pracą w zakładzie, która trwa 11 godzin, [kobieta – S.K.] musi jeszcze popracować w domu 3–4 godziny. Musi ugotować jedzenie, załatać ubrania dzieci, posprzątać dom, zająć się czystością. To też jest praca, wymaga czasu. Przy braku czasu ta praca domowa w ogóle nie jest wykonywana, albo jest wykonywana niedbale³².

Prosty język oraz dobór przykładów można tłumaczyć tym, że zdecydowana większość robotników muzułmańskich była niewykształcona. Resulzade używał zatem adekwatnych form przekazu, dostosowując język agitacji do realiów miejscowej ludności.

Rewolucja 1905 roku przyniosła powiew wolności w rosyjskim imperium. Po przegranej w wojnie z Japonią 1904–1905 roku car, niezdolny do poradzenia sobie z plagą terroryzmu, 17 października wygłosił manifest zapowiadający reformy³³. Liberalna inteligencja muzułmańska aktywnie włączyła się do wyborów do I Państwowej Dumy. Stworzyła frakcję *Ittifaq al-Muslimin* (Unię muzułmańską)³⁴. Przewodniczącym klubu poselskiego został wybrany Azerbejdżanin z bakijskiej guberni Alimardan Bej Topczybaszow (Əli Mərdan Bəy Topçubaşov, Topçubaşı). Resulzade ze sceptycyzmem odniósł się do polityki muzułmańskiej frakcji, która skłaniała się ku współpracy z rosyjskimi kadetami. Dowodził, że muzułmanie są dyskryminowani, ciemnieni, w większości stanowią biedotę. To winno ich zbliżać do socjaldemokratów, którzy występowali w imieniu biedniejszych warstw. Resulzade twierdził, że liberałowie nie potrafią bronić praw biednych, nie znają bowiem dobrze potrzeb narodu. Ponadto, nie zależy im na polepszeniu sytuacji muzułmanów. Pisał: „Wybór należy do was: możecie pójść w lewo i uzyskać szczęście, albo skierować się w prawo i trafić w jarzmo”³⁵. Z czasem okazało się, że rzeczywiście rosyjscy liberałowie nie byli w stanie przyjąć propozycji współpracy, oferowanej przez muzułmańskich reformatorów³⁶.

---

32 M.Ə. Rəsulzadə, *Fəhləyə dair. Adi iş günü*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, *op. cit.*, s. 40 (cykl artykułów pod tym tytułem po raz pierwszy opublikowano w: „İrşad”, nr 95, 97, 103, 122, 133; 21 i 24 kwietnia; 3 i 25 maja; 7 czerwca 1906).

33 R. Pipes, *Rosja, Komunizm i Świat. Wybór esejów*, Kraków 2002, s. 18.

34 *Idem*, *The Formation of The Soviet Union. Communism and Nationalism 1917–1923*, Cambridge 1970, s. 14; J.M. Landau, *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*, London 1995, s. 12–13.

35 M.Ə. Rəsulzadə, *Bakı, 23 dekabr*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, *op. cit.*, s. 80 (po raz pierwszy opublikowano w: „Təkamül”, nr 2, 23 grudnia 1906).

36 A. Bennigsen and M. Broxup, *The Islamic Threat to the Soviet State*, New York 1983, s. 79.

Kolejnym ważnym tematem w publikacjach Resulzadego był ormiańsko-azerbejdżański konflikt, który z całą brutalnością wybuchł w lutym 1905 roku i trwał ponad rok. Pogromy i starcia na tle etnicznym ogarnęły ogromną przestrzeń Imperium Rosyjskiego. Napięcia na tle etnicznym dotyczyły nie tylko narodów Południowego Kaukazu, doszło do nasilenia fali pogromów Żydów. W ciągu dwóch tygodni od daty ogłoszenia manifestu 17 października, w którym obiecano poddanym konstytucję, doszło do ponad 3000 pogromów³⁷.

We wspólnej gazecie socjaldemokratów azerbejdżańskich i ormiańskich „Devet Gocz” [zaproszenie, wezwanie – S.K.] oraz w muzułmańskiej prasie ukazał się szereg artykułów Resulzadego na temat starć etnicznych. Wydarzeniom tym poświęcił wiersz „Nowhe” (Psalm), w którym w słowach pełnych goryczy i smutku ubolewał, że „piękny Kaukaz ginie”. Na tle tragedii obu narodów carat występuje jako demon, który cieszy się z przelanej krwi dwóch sąsiadujących od dawna narodów³⁸. Resulzade krytykował pokrętną politykę rosyjskiego caratu, która miała na celu skłócenie narodów poprzez wykorzystywanie i wzniecanie konfliktów etnicznych. Pisał w tej kwestii:

Obywatele, kochani bracia, kaukasczycy, serca których przepełnione są miłością do Ojczyzny! Te nieszczęścia, ta tragedia nie jest tylko nieszczęściem muzułmanów bądź Ormian. To jest tragedia, nieszczęście całego Kaukazu, wszystkich Kaukasczyków³⁹.

Przytoczony fragment świadczy również o tym, że rozpatrywał Kaukaz jako całość, rozumiał, że losy narodów zamieszkujących ten region są związane ze sobą. Jest to ważne dla zrozumienia jego późniejszych aspiracji, opartych na idei jedności Kaukazu. W artykułach przekonywał, że zarówno Ormianie, jak i Azerbejdżanie są ofiarami rosyjskiego państwa, które inspirowało konflikty etniczne, aby mieć pretekst do zaostreżenia

37 O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1981–1924*, New York 1996, s. 197. O sprawach narodowościowych w Imperium Rosyjskim patrz: R.G. Suny, *Nationalities in the Russian Empire*, „The Russian Review”, nr 59, październik 2000, s. 487–492; T. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, Dekalb, Northern Illinois University Press 1996; T. Weeks, *Managing empire: tsarist nationalities policy*, [w:] D. Lieven (red.), *The Cambridge History of Russia*, V. 2, *Imperial Russia, 1689–1917*, Cambridge 2006, s. 27–44; J. Baberowski, *Tsivilizatorskaia missiia v Zakavkaz'ie: 1828–1914 gg.*, [w:] I. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovskij, A. Semienov (red.), *Novaia imperskaia istoriia postsovietskogo prostranstva*, Kazań 2004, s. 307–352.

38 M.Ə. Rəsulzadə, *Nöhvə*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, s. 23 (po raz pierwszy opublikowano w: „Dəvət” nr 14, 20 lipca 1906).

39 M.Ə. Rəsulzadə, „Şeytan” *işinin nəticəsi*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, s. 72 (po raz pierwszy opublikowano w: „Təkamül”, nr 1, 16 grudnia 1906).

politycznej polityki i w taki sposób przeciwdziałać nadchodzącej rewolucji. Kontynuując tę myśl w kolejnym tekście pisał, że Rosja dusi nie tylko muzułmanów i Ormian, ale też Gruzinów, Polaków i inne narodowości⁴⁰.

W swojej publicystyce poświęconej starciom etnicznym, Resulzade apelował do wykształconych przedstawicieli obu stron do łagodzenia sytuacji, do pokojowej mediacji. Dał się poznać jako humanista, aktywnie zaangażował się w pokojową działalność. Jako dziennikarz, włączył się do akcji pomocy ofiarom starć. Konflikt dotknął obszarów rolnych, co spowodowało zniszczenie plonów i uniemożliwiło uprawy ziemi. Ludności zagrażał głód. Aktywiści społeczni powoływali organizacje pomocy, które zbierały żywność i pieniądze dla poszkodowanych. We wszystkich gazetach, z którymi współpracował, Resulzade wzywał do wzięcia udziału w tej akcji, był więc, w dzisiejszym rozumieniu, jej medialnym patronem.

W celu rozwiązania problemu etnicznego proponował podjęcie trzech kroków: po pierwsze organizowanie pokojowych demonstracji, wieców wśród muzułmanów i Ormian, po drugie, zaangażowanie duchowieństwa, a po trzecie, odwoływanie się do rozsądku inteligencji i wezwanie jej do zaprzestania pisania wrogo nastawionych tekstów.

Obok wymienionych wątków, najbardziej interesującymi Resulzadego tematami były: edukacja, kwestia szkolnictwa i potrzeba reform religijnych w świecie muzułmańskim. Przewodnią linią jego publicystyki od początku, czyli od 1903, aż do okresu emigracyjnego 1920 roku, było hasło „Niech żyje edukacja!”⁴¹. Resulzade był przekonany, że droga do wyzwolenia wiedzie właśnie przez edukację. Rozumiał znaczenie i wagę języka rosyjskiego w kształceniu młodzieży muzułmańskiej. Krytykował fanatyzm religijny niektórych rodzin, które rozpatrywały rosyjski jako język „niewiernych” i ograniczały edukację swoich dzieci do nauki dogmatów religii i w najlepszym wypadku nauki języków orientalnych. Tłumaczył, że rosyjski jest potrzebny muzułmanom, aby lepiej radzili sobie w życiu i rozumieli swoje prawa. Bardzo często chłopci nie mogli odpowiedzieć na listy urzędników sporządzane w języku rosyjskim, za co musieli płacić kary. W wioskach rolę „piśmiennego” pełnili duchowni, którzy mogli jedynie przeczytać lub napisać listy w alfabecie arabskim. Resulzade miał nawet wątpliwości, co do znajomości języków orientalnych przez miejscowe duchowieństwo. Dlatego bił na alarm – zarówno w sprawie edukacji religijnej, jak i świeckiej brakowało szkół, nauczycieli i chętnych do nauki. Za brak szkół i ich jakość winił administrację carską. Ciekawy jest jego artykuł, w którym wyśmiewa odpowiedź rosyjskiej państwowej komisji na

---

40 M.Ə. Rəsulzadə, *Milliyət məsələsi*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, s. 74 (po raz pierwszy opublikowano w: „Təkamül”, nr 1, 16 grudnia 1906).

41 M.Ə. Rəsulzadə, *Qiraət xanə*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, s. 33 (po raz pierwszy opublikowano w: „İrşad”, nr 84, 7 kwietnia 1906).

liczne podania ze strony muzułmańskiej inteligencji w sprawie otwarcia muzułmańskich szkół. Komisja doszła do wniosku, że

nie jest obowiązkiem państwa starać się o edukację muzułmanów, ponieważ mając zakaz picia alkoholu, muzułmanie nie kupują wódki, co powoduje, że budżet państwa traci 70 milionów rubli⁴².

To oznaczało z kolei, że muzułmanie sami sobie są winni, bowiem płacą mniej podatków. Resulzade polemizował z rosyjską prasą w tej absurdalnej, według niego, kwestii. Pisał, że wszystko sprowadza się do tego, żeby zmusić muzułmanów do uczęszczania do rosyjsko-tatarskich szkół, które mają na celu zrusyfikowanie nierosyjskiej ludności. Resulzade uważał, że

szkoła podstawowa powinna być narodowa. Szkoła podstawowa musi być rodzima dla miejscowej ludności. Edukacja w niej powinna być prowadzona w języku ojczystym. Te szkoły powinny być zgodne z obyczajowością ludzi...⁴³.

A jaka była rzeczywistość?

Choć szkoły się nazywały muzułmańskimi i miejscowymi [w znaczeniu „narodowymi” – S.K.] muzułmańska i miejscowa była tylko nazwa. Tygodniowo, z 25–30 godzin lekcyjnych trzy przypadły na język turkijski i 2 na lekcję *szariatu*, co miało dowodzić, że szkoły były turkijskie i muzułmańskie. Jeżeli dodamy, że lekcje turkijskiego [azerbejdżańskiego – S.K.] i *szariatu* nie były obowiązkowe, to nikt nie wątpił w ich „narodowy” charakter⁴⁴.

Resulzade zauważał, iż sytuacja w Rosji zmieniła się po ogłoszeniu manifestu 17 października. Był przygotowany nowy projekt szkolnictwa, który zapowiadał wprowadzenie języka miejscowej ludności jako języka edukacji, co miało pomóc w wykształceniu miejscowych kadr. Jednak „miodowe miesiące, słodkie dni Rosji” szybko minęły i miejscowy język znów pozostawał w cieniu rosyjskiego. Resulzade podaje ciekawe zestawienia tygodniowe godzin lekcyjnych, by pokazać, jaki nacisk kładziono na rosyjski i jak marnie traktowany był język miejscowej ludności:

Religia – 4 g/tg (godzin tygodniowo).

42 M.Ə. Rəsulzadə, *Rus mətbuatı. „Bürokratiya və müsəlman məktəbləri”*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, s. 115; M.Ə. Rəsulzadə, *İqnatyevin layihəsi*, s. 110–112 (po raz pierwszy opublikowano w: „Təkamül”, nr 8, 11 lutego 1907).

43 M.Ə. Rəsulzadə, *İbtidai yerli məktəblər*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, s. 253 (po raz pierwszy opublikowano w: „Tərəqqi”, nr 107, 20 listopada 1908).

44 *Ibidem*, s. 254.

Język rosyjski – 12 g/tg.

Język ojczysty – 6 g/tg.

Matematyka – 6 g/tg.

Śpiew – 2 g/tg.

Ogółem – 30 g/tg.⁴⁵

Resulzade nie był przeciwny nauce języka rosyjskiego. Uważał, że jest to konieczne dla nawiązania kontaktu z innymi narodami Imperium, ale nie powinien on dominować w kraju, gdzie większość stanowią nie-Rosjanie. Pytał się, po co nam są lekarze, prawnicy, nauczyciele, którzy nie rozumieją naszego języka? Komu mają oni służyć? Rozważania Resulzadego na temat języka ojczystego nabrały ostrości w 1914 roku i miały duży wpływ na przebudzenie świadomości narodowej Azerbejdżan.

W przedrewolucyjnym Azerbejdżanie na nauczycieli szkół kształcono studentów w zakaukaskim seminarium nauczycielskim w Gori, w Gruzji. Resulzade słusznie kwestionował możliwości tej uczelni w wychowaniu dostatecznej i wykwalifikowanej ilości kadr dla całego Kaukazu. Proponował na początek zreformować uczelnię tak, aby stworzyć specjalny program dla kaukaskich muzułmanów z uwzględnieniem nauki w ich języku, z elementami religii. Tak, jego zdaniem, mogłaby powstać rdzenna kadra nauczycielska. Następnie postulował, koniecznie trzeba założyć odrębną wyższą pedagogiczną uczelnię w Baku – centrum muzułmanów Kaukazu.

Resulzade nie obarczał całą odpowiedzialnością za dramatyczną sytuację wyłącznie biurokracji carskiej, nie zamierzał idealizować ówczesnego tradycjonalistycznego społeczeństwa muzułmańskiego. Z ostrą krytyką pisał o wadach i ułomnościach współczesnych mu Azerbejdżan. W artykule *Nasz przykry stan* relacjonuje historię, która rzekomo przydarzyła się jego koledze. Pewnego dnia Azerbejdżanin poszedł do jednego z miejscowych klubów, żeby poczytać, co nowego piszą w gazetach i pismach. Do wyboru miał bardzo dużo gazet rosyjskich, ormiańskich i wiele zagranicznych. Choć klub znajdował się w Baku, „muzułmańskim mieście”, nie mógł znaleźć w nim żadnego pisma muzułmańskiego. Nie mówiąc o zagranicznych periodykach, nie było nawet miejscowych. Oburzony tą sytuacją wezwał kogoś z obsługi i spytał dlaczego w klubie, gdzie część członków stanowią muzułmanie, nie ma gazet w ich języku. Odpowiedź bardzo go zasmuciła:

Drogi Panie, w tej sprawie wasi muzułmanie sami sobie są winni, ponieważ nie zamawiają i nie wymagają gazet. Przychodzą tylko po to, żeby się rozwlec. Otóż, mamy jednego członka – Lacha [Polaka – S.K.]. Wyłącznie na

---

45 *Ibidem*.

jego prośbę kupujemy polską gazetę. W sytuacji, kiedy muzułmanie sami nie chcą, czy nam się opłaca daremnie wydawać pieniądze?⁴⁶.

Mehemmed Emin Resulzade prowadził szeroką kampanię na rzecz oddolnej inicjatywy oświatowej wśród wykształconych Azerbejdżan, wzywając wszystkich piśmiennych do *dżihadu* (walki) z analfabetyzmem. Ściśle współpracował i przez pewien czas był przewodniczącym muzułmańskiego kulturalno-oświatowego towarzystwa „Nidżat” [az. *Nicat* – Zbawienie – S.K.]. Resulzade apelował do rodzimej klasy przedsiębiorców, aby materialnie wspomagali „Nidżat”. Towarzystwo przeznaczało zbierane środki na stypendia dla ubogich słuchaczy szkół oraz na rozwój teatru azerbejdżańskiego, który na przełomie wieków stał się niekwestionowanym ośrodkiem rozpowszechniania myśli edukacyjnej⁴⁷. Resulzade sam się zaangażował i wzywał innych do prowadzenia piątkowych – na wzór rosyjskich *woskresnych* (niedzielnych) – i wieczornych szkół⁴⁸. Podczas kilkugodzinnych spotkań wykształcona młodzież dawała lekcje religii oraz pisanie i czytania w języku ojczystym.

W tych sprawach nie był pionierem, raczej jednym z przedstawicieli wielkiego ruchu reformatorskiego wśród muzułmanów Rosji. Dlatego warto przyjrzeć się idei modernizmu islamu, odbiciem której była między innymi działalność Resulzadego.

Ruch islamskiego modernizmu powstał w drugiej połowie XIX wieku wśród muzułmanów osmańskich, indyjskich, arabskich, indonezyjskich i irańskich. Odbił się szerokim echem również wśród muzułmanów Rosji, stając się ważnym elementem w przebudzeniu narodowym inteligencji turkijsko-tatarskiej z Kaukazu, Turkiestanu, Krymu i Kazania. Panislamizm w wydaniu rosyjskich muzułmanów, prócz idei konsolidacji, zawierał elementy europeizacji, którą zaczerpnięto poprzez Rosję. Będąc częścią rosyjskiej inteligencji, muzułmańscy myśliciele należeli jednak kulturowo do innej cywilizacji, widzieli świat islamu z punktu widzenia myśli zachodniej, europejskiej. Doświadczali wpływów dwóch cywilizacji jednocześnie.

Porażka Imperium Osmańskiego w wojnie rosyjsko-tureckiej 1877–1878 pokazała muzułmanom słabość Turcji, która była politycznym centrum świata muzułmańskiego. Wykształceni muzułmanie uświadomili sobie, iż nie była to tylko jednorazowa przegrana Turcji, ale porażka zacoфанego świata islamu wobec Zachodu. W latach 70. XIX wieku kolejnym

46 M.Ə. Rəsulzadə, *Təəssüfli hələtimiz*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, s. 26–27 (po raz pierwszy opublikowano w: „İrşad”, nr 47, 15 lutego 1906).

47 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, t. 2, *op. cit.*, s. 266–267.

48 M.Ə. Rəsulzadə, *Həftə məktəbləri*, s. 147–148; *Cümə məktəbi*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, s. 192–193 (po raz pierwszy opublikowano w: „Tərəqqi”, nr 53, 16 września 1908).

trudnym do zaakceptowania zjawiskiem dla muzułmanów Rosji był rosnący panslawizm, który nie ograniczał się jedynie do hasła jedności kulturowej ludów słowiańskich, jak to miało miejsce w Czechach, lecz przejawiał się w polityce rusyfikacji nierosyjskiej ludności. Ponieważ rosyjskość kojarzyła się w Rosji z prawosławiem, rusyfikacja szła w parze z próbą powiększania zasięgu prawosławia o muzułmańskich obywateli. Przykładem tego był system szkolnictwa Mikołaja Ilmińskiego⁴⁹. Muzułmańska inteligencja czuła odpowiedzialność za dalszy los współwyznawców i aby móc przeciwstawić się chrystianizacji, koniecznym było wprowadzenie reform, które wzmocniłyby pozycję islamu nie tylko w Rosji, ale na całym świecie. Religia powinna była odzyskać według nich potęgę minionych wieków, inaczej czekał ją los przegranej Turcji.

Reakcją na wyzwanie Zachodu wśród inteligencji azerbejdżańskiej było kilka prądów ideologicznych – *westernizacja* (europeizacja), *panislamizm* i *pantürkizm*⁵⁰. Na podstawie tych trzech idei powstał nacjonalizm turecki i azerbejdżański. Sam Resulzade stanowił ciekawy przykład ewolucji tożsamości od panislamizmu do pantürkizmu z wyraźnymi elementami *westernizacji*. Spróbujmy pokazać, jaki wpływ na niego miały te trzy ważne prądy. Przedstawicielem westernizacji w Azerbejdżanie był modernista, oświatowiec w duchu europejskim, twórca teatru azerbejdżańskiego, filozof-materialista Mirza Fatahi Achundzade (Mirzə Fətəli Achundzadə, inna wersja nazwiska Achundov). Należał do pokolenia XIX-wiecznej inteligencji, które widziało przyszły postęp muzułmanów rosyjskich tylko na drodze podporządkowania się Rosji, będącej przekaznikiem europejskich wartości, prądów i nowoczesności dla ludów azjatyckich. Islam związany z kulturą „barbarzyńskich” Arabów według niego był na tyle zacofany, że stanowił przeszkodę na drodze rozwoju narodów wyznania muzułmańskiego. Dlatego, jako wyjście z powstałej sytuacji, proponował skierowanie się w stronę Zachodu. Nie znaczy to, że zgadzał się z chrystianizacją, wypowiadał się raczej za laicyzacją życia publicznego. Achundzade początkowo proponował reformę alfabetu arabskiego, jednak jego

---

49 Mikołaj Ilmiński, wykładowca Kazańskiej Akademii Teologicznej wprowadził w 1860 r. nowy system szkolnictwa dla rosyjskich muzułmanów. Muzułmańskie dzieci w rosyjsko-tatarskich szkołach otrzymywały świeckie wykształcenie w języku rosyjskim. Reforma Ilmińskiego zakładała rusyfikację elity muzułmańskiej poprzez popularyzację języka i kultury rosyjskiej, co było związane z chrystianizacją tych narodów. Szerzej na ten temat: R.A. Pierce, *Russian Central Asia 1867–1917. A study in colonial rule*, Berkeley–Los Angeles 1960, s. 204–205.

50 Na temat modernizacji wśród muzułmanów Rosji oraz idei panturkizmu i panislamizmu patrz: A.Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia*, Berkeley 1998; J.M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*, Clarendon 1990; A. Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877–1924)*, Leiden 1997; J.M. Landau, *Pan-Turkism*, op. cit.; Y. Akçura, *Türkçülüğün tarixi*, Bakı 2006; M.E. Rasul-zade, *O panturanizmie v sviazi s kavkazskoj problemoj*, Paryż 1930.

wizja uproszczonego alfabetu nie została zaakceptowana ani w Iranie, ani w Turcji. Nie ostudziło to jednak jego zapału, zrezygnował z reformowania arabskiego na rzecz nowego alfabetu stworzonego na podstawie cyrylicy i alfabetu łacińskiego⁵¹.

Choć Mirza Fatali obok azerbejdżańskiego pisał również po persku, przyczynił się do tzw. *deiranizacji*, rozwoju nowoczesnej, rodzimej literatury pozbawionej perskich i arabskich naleciałości⁵².

Resulzade, jako krytyk literacki, wysoko cenił zarówno literackie pióro Achundzadego, jak i jego filozoficzno-publicystyczne utwory⁵³. W 1828 roku, kiedy w radzieckim Azerbejdżanie i kemalistowskiej Turcji przyjęto alfabet łaciński, Resulzade z dumą podkreślał, że prekursorem tych reform był przedstawiciel inteligencji azerbejdżańskiej. Sam akceptował Mirza Fataliego jako modernistę, jednak trudno byłoby zaliczyć go do kontynuatorów wizji Achundzadego. Oczywiście, duże znaczenie miała tutaj kwestia pokoleniowa. Resulzade miał inną wizję reform swojego społeczeństwa, ale dość obiektywnie oceniał okoliczności, w których działali ówcześni moderniści, a także wpływ rosyjski na powstanie idei oświecenia i związanej z nim rodzimej literatury.

(...) Inteligencja fińska mówiła i pisała do niedawna tylko po szwedzku; nawet utwory patriotyczne powstawały w tym języku. By wpływy szwedzkie zwalczyć, władze rosyjskie przebiegle współdziałały w odrodzeniu języka fińskiego i tą drogą, wbrew swoim oczywistym zamiarom przyspieszyły proces narodowego wyzwolenia Finów. (...) W powstaniu szkoły racjonalno-realistycznej w naszej literaturze władze rosyjskie obiektywnie do pewnego stopnia odegrały podobną rolę, jak w Finlandii. W celach walki z perskim wpływem w prowincjach, świeżo oderwanych od Persji, namiestnicy rosyjscy na Kaukazie widocznie zdecydowali się popierać dążenia azerbejdżańskiej inteligencji w zakresie rozwoju kultury narodowej i piśmiennictwa. „Nie ma złego bez dobrego” powiadają Rosjanie. „I wróg dobrze usłuży, jeśli Bóg zechce”, głosi przysłowie perskie⁵⁴.

Przytoczony fragment pochodzi z lat 30., jednak akurat w tej kwestii poglądy Resulzadego właściwie do końca się nie zmieniały. Taką samą wizję prezentował jeszcze przed emigracją.

51 A. Bagirov, *Mechtatel' vsielienskogo masshtaba*, IRS. Nasledie: Mieżhdunarodnyj azerbajdzhanskij zhurnal, no. 2 (86) (2017), 6, <http://irs-az.com/new/files/2017/201/2564.pdf>.

52 T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość...*, op. cit., s. 40; *Idem*, *Azerbejdżan*, op. cit., s. 40.

53 M.E. Rasul-zade, *Sovriemennaja litieratura Azierbajdzhana*, Paryż 1936, s. 6–7.

54 *Ibidem*, s. 6.

W drugiej połowie XIX wieku, kiedy Rosja przeżywała intensywny rozwój przemysłu i powstawał muzułmański kapitał, narodziło się nowe jakościowo pokolenie inteligencji, które zakasało rękawy, aby wzmocnić pozycję islamu na tyle, aby religia ta stała się konkurencyjna wobec rusyfikacji i chrystianizacji. Ruch na rzecz reform muzułmańskich szkół był związany z krymsko-tatarskim reformatorem Ismailem Gasprinińskim (Gaspirali), który wprowadził *usul-u dżedid*, czyli nowy styl w nauczaniu muzułmańskich dzieci. Działalność Gasprinińskiego i jego program modernizacji szkół wywarły duży wpływ na społeczno-polityczną myśl muzułmanów Rosji, w tym i Azerbejdżan.

Gaspriniński pochodził ze zubożałej krymsko-tatarskiej rodziny szlacheckiej. Po ukończeniu w rodzimym Bachczysaraju szkoły koranicznej kontynuował naukę w wojskowej szkole w Moskwie. Jako młody człowiek próbował zapisać się do armii tureckiej, ale ze względu na wiek nie udało mu się tego uczynić. Pozostał i studiował w Stambule, po czym wyjechał do Paryża i kontynuował naukę w Liceum Języków Wschodnich⁵⁵. W Europie nauczył się francuskiego i, co najważniejsze, zetknął się z zachodnią myślą liberalną. Z kolei pobyt w Stambule zostawił w nim trwałe ślady, poznał tureckich myślicieli. Po powrocie do Bachczysaraju aktywnie zaangażował się w unowocześnienie szkolnictwa tatarskiego. Wprowadził język rosyjski oraz turecki do islamskiej szkoły – *medrese*. W założonej przez siebie medresie *usul-u dżadid*, czyli zmodernizowanej szkole, wprowadził fonetyczną metodę nauki języka arabskiego, co diametralnie różniło się od systemu uczenia na pamięć konfiguracji zgłosek⁵⁶. W zreformowanych szkołach dzieci poznawały również podstawy świeckich nauk: matematyki, geografii, historii. *Dżadidzkie* medresy Gasprinińskiego były alternatywą dla rosyjsko-muzułmańskich szkół Ilmińskiego. Sukces i popularność *usul-u dżadid* powodowały, że tą nazwą zaczęto określać ruch reformatorski wśród rosyjskich muzułmanów – *dżadidizm*.

Gaspriniński wszedł do historii jako wielki reformator i ideolog pan-türkizmu w Rosji. Z okazji 100-lecia anektowania Krymu przez Rosję w kwietniu 1883 roku udało mu się zdobyć zgodę na wydawanie pisma „Tardżuman-Perewodczyk” (Tłumacz). Czasopismo wychodziło w Bachczysaraju przy poparciu finansowym bakijskiego magnata naftowego i wielkiego filantropa Zejnalabdina Tagijewa. Na łamach „Terdżumanu” Gaspriniński pisał o jedności ludów turkijskich zamieszkujących ogromny obszar od Bosforu do Chin. Sztandarem czasopisma stało się słynne hasło *dilde, fikirde, iszte birlik* (jedność języka, myśli, pracy)⁵⁷. Dowodził, że

---

55 A. Zihni, *Ismail Bey Gaspriniński*, „Wschód. Orient”, nr 3–4 (11–12) 1933, s. 32–35.

56 C. Çağla, *Azerbaycanda milliyetçilik ve politika*, Istanbul 2002, s. 39; J.M. Landau, *Pan-Turkism...*, op. cit., s. 9. R.A. Pierce, *Russian Central Asia 1867–1917...*, op. cit., s. 254.

57 J.M. Landau, *Pan-Turkism...*, op. cit., s. 10.

wszyscy ludy turkijskie stanowią jeden naród, dlatego powinny mówić wspólnym językiem. Warto pamiętać, że jego działalność miała charakter kulturalno-oświatowy. Mówiąc o jedności turkijsko-tatarskiej miał na myśli wyłącznie wspólnotę duchową, kulturową, a nie polityczną. Pismo Gasprińskiego czytano na Kaukazie, w Azji Środkowej, Turcji, słowem wszędzie, gdzie mieszkaly ludy tureckojęzyczne. Dlatego miało ono tak duży wpływ na powstanie świadomości narodowo-politycznej ludów turkijskich, w tym i Azerbejdżan.

Gaspriński uważał, że muzułmanie powinni współpracować z rosyjską inteligencją, zjednoczyć się pod skrzydłami Rosji, która jako kraj w rozwoju cywilizacyjnym stała wyżej i mogła zapewnić postęp wszystkim poddanym. Był przekonany, że „przyszłość ludzkości należy do islamu – szczególnie turkijskiego islamu”⁵⁸. Wychodząc z tego założenia Gaspriński wystosował program polityczny skierowany do władz rosyjskich, proponując sojusz rosyjsko-muzułmańsko-turkijski. Próbował przekonać carat, że muzułmanie Rosji zawsze będą wiernymi i lojalnymi obywatelami państwa rosyjskiego, dlatego warto zrównać ich w prawach z Rosjanami. Choć jego propozycje zostały odrzucone, do końca życia (11 września 1914 r.) nie widział przyszłości muzułmanów rosyjskich poza Rosją. Ta ostatnia kwestia była kością niezgody pomiędzy dwoma dziennikarzami, Ismailem Gasprińskim a Mehemmedem Eminem Resulzade. Pod każdym punktem programu Gasprińskiego Resulzade śmiało by się podpisał, jedynie ostatni budził w nim sprzeciw.

Resulzade na łamach „Tekamulu” polemizował z „Tardżumanem”, oskarżał redaktora pisma o niekonsekwencję w poglądach. Był zdumiony, jak można dążyć do wyzwolenia (nawet kulturalnego) rosyjskich muzułmanów i jednocześnie uważać, że muszą oni być podporządkowani Rosji. Resulzade był świadom okoliczności powstania podobnej tezy. Nie mógł nie zdawać sobie sprawy z faktu, że Gaspriński należał do starszego pokolenia reformatorów, których realia polityczne przedrewolucyjnej Rosji zmuszały do ugodowych haseł, inaczej nie mieliby szans na prowadzenie żadnej działalności. Jednak Resulzade podkreślał, że czasy się zmieniły, a „Tardżuman” przewracając kartki w kalendarzu muzułmańskim cofnął muzułmanów z XX do XIV wieku”⁵⁹. W artykule *Odpowiedź na odpowiedź*, Resulzade kontynuuje polemikę, cytuje Gasprińskiego, który w wywiadzie udzielonym jednej z muzułmańskich gazet wyraźnie odcinał się od nadawania językom turkijskim statusu urzędowego: „Tyle praw nie dawałbym

58 A. Bennigsen and M. Broxup, *The Islamic Threat...*, op. cit., s. 78.

59 M.Ə. Rəsulzadə, *Hər yandan*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild ...*, s. 95 (po raz pierwszy opublikowano w: „Təkamül”, nr 5, 20 stycznia 1907).

językowi, trzeba się bać osiemdziesięciu milionów⁶⁰ Rosjan”⁶¹. Resulzade nie ukrywał swojego rozczarowania podobną postawą i poglądami politycznymi głównego ideologa pantürkizmu. Ponadto Gaspriński nie wierzył w rewolucję, dlatego współpracę z rosyjskimi rewolucjonistami uważał za samobójcze zachowanie. Mirza Bala Memmedzade (Mirzə Bala Məmmədzađə), bliski współpracownik Resulzadego, tak oceniał tamte czasy: „Było pewne, że wielka rewolucja rosyjska nastąpi. Jak mogliśmy pozostać poza tymi wstrząsami?”⁶².

Resulzade, tradycyjny muzułmanin, w pierwszej dekadzie XX wieku bardziej utożsamiał się ze światem islamu, wspólnotą wiernych – *ummą*, która stała ponad podziałami etnicznymi. Panislamizm nie miał nic wspólnego z konserwatywnym radykalizmem religijnym, jak to próbowali przedstawić rosyjscy nacjonaliści. Podobnie jak pantürkizm, miał głównie kulturalno-oświatowy charakter, walczył z zabobonami i biernością muzułmanów. W Rosji panislamizm i pantürkizm wzajemnie się przenikały. Wynikało to z tego faktu, że około 90% ludności tureckojęzycznej imperium było wyznania muzułmańskiego⁶³. Ponadto, administracja carska wszystkie narody wyznania muzułmańskiego traktowała jako jeden „muzułmański naród”, używając w dokumentach nazwy „muzułmanie” na różne grupy etniczne⁶⁴. Cechy etniczne i językowe nie były głównym kryterium dla określenia nierosyjskich poddanych cara, stąd wynikała niedokładność w nazewnictwie, na przykład Azerbejdżan nazywano „Kaukaskimi Tatarami”⁶⁵. Pod tym względem trudno jednoznacznie określić orientację ideologiczną Resulzadego. Bycie pantürkistą w Rosji nie przeczyło ideologii panislamizmu.

Resulzade był znawcą i wielbicielem Iranu. Jako dziennikarz starał się zawsze naświetlać temat irański w prasie azerbejdżańskiej. Nie mógł pozostać obojętnym wobec ruchu konstytucyjnego, od początku do końca popierał rewolucję irańską (1905–1911). Słusznie uważał, że irańska rewolucja była skutkiem rosyjskiej. Idee wolnościowe przenikały do Iranu, szczególnie do jego północnych prowincji – Południowego Azerbejdżanu – poprzez gazety i ruch robotniczy. Podobnie jak w Rosji, inteligencja irańska domagała się demokratyzacji ustroju i wprowadzenia monarchii

60 Gaspriński zawyżył liczbę Rosjan. Według spisu ludności z 1897 r. liczba zdeklarowanych Rosjan stanowiła ok. 55 mln. Patrz: *Ethnic distribution of the population of the Russian Empire and Soviet Union according to The Censuses of 1897 and 1926* [w:] R. Pipes, *The Formation of Soviet Union...*, op. cit., s. 300.

61 M.Ə. Rəsulzadə, *Cavaba-cavab*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, op. cit., s. 100 (po raz pierwszy opublikowano w: „Təkamül”, nr 5, 20 stycznia 1907).

62 M. Məmmədzađə, *Milli Azərbaycan hərəkəti*, Bakı 1992, s. 31.

63 F. Georgeon, *Türk milliyetçiliğinin kökenleri. Yusuf Akçura (1876–1935)*, İstanbul 2005, s. 8.

64 R.G. Suny, *Nationalities in the Russian Empire...*, op. cit., s. 491.

65 A. Bennigsen and M. Broxup, *The Islamic Threat...*, op. cit., s. 35.

konstytucyjnej. W wyniku masowych strajków i demonstracji w sierpniu 1906 roku Mozaffaroddin szach (1896–1907) podpisał dekret o powołaniu *Medżlisu* (parlamentu), a następnie o przyjęciu konstytucji. Rezulzade, jak zresztą cała muzułmańska inteligencja Imperium, był bardzo przejęty tymi wydarzeniami. Prawie każdy jego artykuł poświęcony tym wydarzeniom kończył się hasłem „Niech żyje rewolucja w Iranie!”, „Niech żyje wolność w Iranie!”. Porównywał rewolucje: rosyjską i irańską. Choć irańska rewolucja według niego była naśladowaniem rosyjskiej, zasadniczo różniła się charakterem rewolucyjności. W Iranie na czele ruchu konstytucyjnego stał kler szyicki. Wróżył Iranowi lepszy los. Uważał, że przyszłość należy do Wschodu, Azja na czele z Japonią stanie na nogi, nie było już drogi wstecz. Pisał, że rosyjska rewolucja dała pewne wolności, ale szły one z góry. Październikowy manifest carski sam określił kształt prawny (konstytucję) państwa i namawiał społeczeństwo do poprzestania na tym.

Z biegiem czasu optymizm Rezulzadego malał. W artykule *Wolność w Iranie*⁶⁶ pisał, że narodowi irańskiemu udało się zdobyć wolność, za którą kraje europejskie zapłaciły wielką cenę: setki, tysiące lat przelanej krwi. A Irańczykom wystarczył „mały wysiłek”. Jednak w porównaniu z innymi narodami, które są o dziesięć kroków do przodu, Irańczycy powinni „zamiast jednego kroku dwa, a może nawet dziesięć kroków zrobić”, aby nadążyć za krajami, które już zreformowały swoje ustroje. Przytaczany fragment świadczy o tym, że autor zdawał sobie sprawę z zapóźnienia Iranu w rozwoju procesów społecznych i z tego, jak wiele trzeba było zrobić, aby system wartości republikańskich został przyjęty przez tradycyjne społeczeństwo irańskie. Nie był idealistą, lecz raczej realistą, człowiekiem dobrze zorientowanym w ówczesnej sytuacji.

Od połowy 1907 roku w Imperium Rosyjskim nastąpiła reakcja, nasiliły się represje, zamykano gazety. Reżym carski zaczął wycofywać się ze zmian. Po uporządkowaniu spraw wewnętrznych, Rosja zabrała się za sąsiedni Iran. Przy pomocy Rosji Muhammed Ali szach Kadżar, następca po zmarłym Mozaffaroddin szachu, dokonał w czerwcu zamachu stanu, rozpędził parlament. Krok ten wywołał wojnę domową. Po spacyfikowaniu Teheranu, zwolennicy konstytucji tworząc ośrodki w prowincjach odmówili posłuszeństwa i nie uznali przywróconej monarchii absolutnej. Głównym bastionem rebeliantów stał się Tebriz, gdzie na czele zbrojnego ruchu oporu stanął Sattar Chan⁶⁷.

66 M.Ə. Rəsulzadə, *İranda hürriyət*, [w:] M.Ə. Rəsulzadə, *Əsərləri, I cild...*, s. 28–30 (po raz pierwszy opublikowano w: „İrşad” nr 51, 20 lutego 1906).

67 N.R. Keddie, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, Kraków 2007, s. 66.

Resulzade, w obliczu rosnących represji politycznych, rozczarowany klęską reform demokratycznych w Rosji całą nadzieję pokładał w zwycięstwie irańskiej rewolucji. Według różnych danych pod koniec 1908 albo na początku 1909 roku wyjechał do Iranu jako korespondent gazety „Tereggi”.